

ԻՐՈՇՆԻԿ

Հ.Յ.Դ. ԲՈՒՐՈՅԻ
ՓՐԱՊԱՐԱՆ
A. R. F. BUREAU
LIBRARY

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՍԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

Կ Ո Չ

Աշտերու յեղյեղուկ դնացքներ դարձեալ ճգնեցան տառապեալ հայերն մահաւան պսակի ներքեւ դնել. ամեն կողմ տիրած է դառնութիւն, ամեն դի հալածանք, ջարդ և կսկծալի ցաւերու մահադոյժ հոսանքներ. ողջ մնացող սգաւորներու ալէկոծ սրտեր և հայուհիներու հեծեծանքի ու հառաչանքի աղէկտուր ողբեր՝ հողինք աւերելով՝ կերկարին դէպի... Ո՛ւր...

Տրապիզոնցի խեղճ հայերն, որ տառապանաց և զրբկանաց տակ հեծելով հանդերձ՝ կը ճգնէին սովեալ սասունցիին բերանը բրդուճ մը հաց դնել, ցաւ ի սիրտ չկարողացան հասնել իրենց ջերմ փափագին: Ներկայացաւ իրենց 1895 Սեպտեմբեր 26 անուն կրող կարմիր օր մը ալ և անոնք յանուն ազատասիրութեան սասունցան վատ ու բարբարոս սուլթանականներու անարդ դաշոյնով:

Հիմայ դուք, ո՛վ ողջ մնացողներ, սթափւեցէ՛ք, ձեր վրայէն թափեցէք սև մոխիրն, նորոգւեցէք աւելի ամուր սրտով, որպէս զի աւելի շուտով վեր դանք ազատ սպարէք:

Ձէ՛ որ համոզւած էինք՝ թէ ազատութեան սէրը արիւնով միայն կը տօնւի, ուստի յառաջ, կու՛ի ու արևան մէջ փնտուե՛նք նորէն մեր գոյութեան իրաւունքը. և թող տւէք շահախնդիր դիպլոմատիան ընդմիշտ՝ որքան կամի, այնքան թող քաշքշէ մեր արդար դատը: Լինե՛նք մենք անյողդողդ տարած մարտերնուս տեղութեան մէջ և յուսանք անպատճառ յաջողել, քանի որ ակներև է՝ թէ մեր պահանջներ լիովին արդարացի են:

Ցաւ ու կրա՛կն են ազատութեան մայրը և ընդունւած դարման՝ արիւնը:

Յառաջ, սիրով փարինք մահաւան, անով միայն պիտի կրնանք հանդէս բերել ազատութեան արշալոյսին շողշողուն ճառագայթներ:

Թիւրքիայէն դուրս քիչ թէ շատ կեանքի ապահովութիւն ունեցող ո՛վ հայեր,

Ձե՛զի կըսւի, մի՛ թողուք, որ հայուն կեանքի թերն բոլորովին կտրի, ձեր եղբայրներ արեան մէջ կը լողան, ձեր քոյրեր ու մայրեր մոխիրի վրայ նստած՝ երկինք նայելով, արի՛ւն կարտաւեն ու չեն կարող իրենց սիրելիներու մարմինները գտնել ու դրկել...

Ներկայ և ապագայ յոյսեր՝ ողջ ու կիսամեռ, կուլ կերթան ծովու ու փոսերու...

Ցաւերու ամեն կերպարանքներ, սարսափ, սարսուռ ու մահ կընծայեն. ալ անպատելէ վերջ, մեռանք, կորանք, մինչև ե՛րբ քնէ պիտի երնէք. խօսելու ժամանակ չէ՛, շուտով արթնցէ՛ք, վեր ելէ՛ք, հասաւ հայուն ճգնաժամը, հասա՛ւ. ազատութեան երկրպագու հայեր, վստեցան, հատան...

Տրապիզոն, Բաբերդ, Երզնկա, Կարին ու Հայաստանի ամեն կողմեր ողբ ու կոծ, արիւն ու կրակ իրար կանցնին. դաշտեր ու դետեր կարմրեցան, ալ ի՛նչ տեսակ ցաւեր կերևակայէ՛ք, ո՛վ մարդիկ, հուր ու սուր անձրևանման կը տեղան, հայու կենաց ճրագ ահա մարել է սկսաւ, հասէ՛ք, հասէ՛ք, չպէտք է արհամարհել այս բոցոտ ցաւերն ու եթէ՛ այն, որ զլանայ դալ օգնութեան, ա՛հ, ցաւօք, ապագայիններու պիտի կտակւի անոնց մութ ու աղօտ յիշատակը յաւիտենական ամօթի թքով ու մրով զարդարել:

Օգնութի՛ն, կու՛ենք:

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ԿՕՄԻՏԷ

Չ Ե Յ Թ Ո Ւ Ն Ի Ա Պ Ս Տ Ա Մ Բ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

Ն Ի Ր Ո Պ Ա Կ Ա Ն Թ Ե Ր Թ Ե Ր Ի Յ

(Հ Ե Ռ Ա Գ Ի Ր Ն Ե Ր Կ. Պ Ո Լ Ս Ի Յ)

Նոյեմբերի 9-ին. (ն. տ.) 3800 հայեր՝ պաշարած լինելով Զէյթունի զինւորանոցում տաճկական զօրքը, Մուստաֆա փաշան՝ տասը վաշտ զօրքի գլուխ անցած վերջինս օգնութեան է հասել: Տաճկական զօրքը կարողացել է խլել 2800 հրացան Մարտինի, 1200 բեկօլ վեր և ահագին քանակութեամբ ուղմամթերք:

* *

Նոյեմբերի 12-ին. Մինստրների խորհուրդը վճռել է նոր զինւորական միջոցների դիմել երկրի այն մասերում, որ բռնւած են 4-րդ և 5-րդ զօրաբանակով: Պարբէլ՝ պատերազմանաւը Զմիւռնայից տանում է օգնական զօրամբեր Զէյթունի և Մարաշի համար:

* *

Նոյեմբերի 12-ին. Զէյթունից հեռագիրը հաղորդում է, որ հայ ապստամբները յարձակել և աւերել են Չուքիւր-Հիսար ու սպանել են 35 մուսուլման:

* *

Կ. Պոլսից ստացած մի այլ հեռագիր հետեւեալն է հաղորդում քաջ զէյթունցիների տարած յաղթութեան մասին.

«Հայերը՝ տիրելով թիւրք զօրաբաժնի զէկքերին և ուղմամթերքին, զօրաբաժին, որ անձնատուր էր եղել Զէյթունում, այժմ բռնել են զօրանոցը և բոլոր այն կէտերը, որ առաջ բռնած էին թուրք զօրքերը»:

Տ Ե Ր Ր Օ Ր Ի Ս Տ Ա Կ Ա Ն Գ Ո Ր Ծ Ո Ղ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Դ Ա Ի Ա Ճ Ա Ն Ե Ի Մ Ա Տ Ն Ի 2

Յ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Է Ս Ա Ղ Ա Տ Է Ր Պ Օ Ղ Ո Ս Ե Ա Ն Ի

Ս Պ Ա Ն Ո Ւ Մ Ը

Վ Ա Ն

Սեպտեմբերի 28-ին, երեկոյեան ժամը 6-ին (ը. եւր.) 4. Յ. Դաշնակցական ահաբեկիչները, վանի Կեդրոնա-

կան Կօմիտէի որոշմամբ, սպանեցին վանայ մէջ նշանաւոր դաւաճան ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՂԱՏԷՐ ՊՕՂՈՍԵԱՆԻ Բեանդրջի Կարակոյխանի (պահականոց) մօտ: Դաւաճանը առաջները երկու անգամ տէրրօրի ենթարկւած է, սակայն անաջող: Ահաբեկիչները սրի հարւածներու տակ անշնչացած թողին դաւաճանին: Կատարեալ յաջողութիւն. ընդհանուր սարսափ, խուզարկութիւն և ձերբակալութիւններ: Ահաբեկիչները ազատ են:

* *

Յովհաննէս աղան՝ որը ստացաւ իր արժանաւոր պատիժը—մի սոսկալի չարիք էր վասպուրականի համար: Բահրիի կուսակալութեան օրերում՝ նա ոստիկանութեան դաղտնի լրտեսը, տեղեկատուն էր. թշնամի երիտասարդութեան ձգտումներին, թշնամի հալածւած ժողովրդի արդար բողոքներին՝ իր հարստութեամբ մի սոսկալի կեղեքիչ, վաշխաուու էր, ծծող հայ ժողովրդի արեան վերջին կաթիլը: Անարգ դաւաճան, դու կրեցիր քո արժանաւոր պատիժը:

Մ Ա Տ Ն Ի 2 Ե Ի Դ Ա Ի Ա Ճ Ա Ն

Ս Օ Ս Ո Ւ Ն Ի

Չ Ա Ր Կ Ո Ւ Մ Ը

Շ Ա Տ Ա Խ

Դաշնակցականները Շատախում զարկեցին Սեպտեմբերի 22-ին (հ. տ.) մատնիչ և դաւաճան ՍՕՍՈՒՆԻՆ, որը կաճիտ գիւղիցն էր: Տէրրօրիստները բեկօլվերի 3 հարւած են տւած, մէկը թեւին և ոսկորը ջախջախւած է, միւսը կողին, իսկ երրորդը ուսին: Մատնիչը դեռ չէ մեռել, բայց շուտով կերթայ միւս աշխարհը: Սօսունը երեք տարի էր վառում էր շատախցիներին: Դեռ մինչև այս ժամուս Սօսունի մատնութեան զոհ գնացած տասնեակ շատախցի կործաներ թէ վանի և թէ Շատախի բանտերում շղթայների տակ հառաչում են, մանաւանդ քաջ կաճիպցիների նամուսը ոտնակոխ էր արած այդ լիբը ազգագաւը և ահա հասնում է նրա գլխին յեղափոխականի, շատախցի կործի դատաստանը՝ գնդակը:

Ձերբակալւած են 2 քիւրդ և 1 հայ: Տէրրօրիստները ազատ են:

Ն Ե Ի Կ Ա Յ Ի Ո Պ Ե Ն

Գետի պէս հոսող հայի արիւնը Հայկական խնդրի կերպարանքը փոխեց: Նա՛ Հայկական խնդիրը այսօր ստացել է բոլորովին մի նոր գոյն, նա մտել է մի այլ և հետաքրքիր ու նշանաւոր շրջան:

Հայկական խնդիրը դիպլոմատիական տեսակէտից մինչև այսօր իւր բարձրութեան վրայ չէր դանդաղում. նա քննուում էր կիսաբերան, տհաճութեամբ ու բոլորովին ոչ տրամադիր դէպի հայ ժողովուրդը: Ստիպմամբ ասպարէզ էին իջել երկու գլխաւոր հակառակորդներ— Անգլիան՝ և Ռուսիան, իսկ Ֆրանսիայի ներկայութեան գլխաւոր պատճառը — այսօրուայ իւր բարեկամին՝ Ռուսիային աջակցելու, թիկունք լինելու համար էր նրա հակառակորդի դիմաց, որը միաժամանակ հակառակորդ է և իրեն՝ գլխաւորապէս նեղոսի ջրերում:

Դիպլոմատիական այս կոմբինացիան, համախումբը երբէք չէր կարող լինել յօգուտ Հայկական դատին, հայ ժողովուրդը ու յեղափոխականները պէտք էր միշտ ու դրականապէս բացասօրէն վերաբերւէին այս միջամտութեան, ինչ որ էլ արին,—որովհետև ներկայ համախումբման մէջ տիրող քաղաքականութիւնը լինելու էր ներկայ ուսականը, իսկ ներկայ Ռուսիան յայտնի է իւր դարևոր քաղաքականութեան մէջ, որին միշտ նա հաւատարիմ է մնացել և որից շեղւելու երբէք և ոչ մի բանով էլ տրամադիր չէ. նա երբէք չէր ցանկանալ Տաճկահայաստանի ոչ միայն անկախութիւնը, այլ և կիսանկախութիւնը, նա չէր ցանկանալ, որ չարիքը վերջանայ, որպէս զի յաջող հանգամանքներում առիթ ունենայ Հայկական շարժումը, Տաճկահայաստանի իւրովութիւնները ծառայեցնել իւր օգտին՝ միջամտելով և «յանուն քրիստոնէութեան» իրեն առնէր Օսմանեան պետութեան այդ մասը: Եւ որքան էլ անգլիական դիպլոմատիան աշխատէր, որքան էլ նա գործ դներ իւր յայտնի ճարպիկութիւնը, անհնարին էր նրան յաղթութիւնը տանել, քանի որ նա իւր դիմացը ունէր Ֆրանկո-ուսական միութիւնը ու սուլթանի կառավարութիւնը, որոնք համերաշխ էին: Անգլիային մընում էր դուրս գալ այս դիպլոմատիական դժուար կացութիւնից գոն է, փոքր ի շատե պատւաւոր կերպով, որովհետև պատերազմել առ այժմ՝ անհնարին է, և նա օգտւելով հենց առաջին յաջող պայմանից՝ խոզովութիւնից, զիջումներ անելով՝ խնդիրը երբք պետութիւնների մէջ վերջացած համարեց, բայց դիպլոմատիական տեսակէտից նա՛ խնդիրը բաց մնաց:

Մենք սրանով երբէք չենք ուզում ասել, որ Անգլիան աշխատում էր յօգուտ հայերի, որ Հայկական խնդրում նա անկեղծ ու անշահասէր էր. քա՛ն լիցի: Մենք արդէն քանիցս ասել ենք, այստեղ էլ կը կըրկենք— ոչ մի պետութիւն չի միջամտիլ մի որ և է քաղաքական խնդրում, եթէ նա շահ չունենայ. նրանց պետութիւնների դրդող ոյժը ու ղեկավարող սկզբունքը պետական շահն է: Անգլիայի մասին մենք խօսում ենք համեմատական աստիճանով, ի նկատի ունենալով և նրա ներկայ քաղաքական կազմակերպութիւնը, և այն էլ ոչ թէ պետական շահի տեսակէտից առնելով, այլ քաղաքական-հասարակական տեսակէտից: Ի՛նչ կասկած, որ Անգլիային նոյնպէս ցանկալի է տիրել Հայաստանին, բայց որովհետև այդ շատ դժուար է և աւելի քան Ռուսիայի համար, ուստի նա ջանք է անում Ռուսիայի դիմաց Հայաստանից մի պատնէշ շինել. և այս քաղաքական հակառակութիւնից մենք կարող ենք օգտւել:

Երբք պետութիւնների միջամտութիւնը դիպլոմատիական տեսակէտից ոչ միայն յաղթութիւն չէ, այլ և մեծ յաջողութիւն էլ չէ. Հայկական հարցը երբէք վճռւել չէր կարող դրանով, որովհետև այդ խնդիրը քաղաքական գոյութեան իրաւունք էր ստացել Բերլինի վեց պետութիւնների կազմած վեհաժողովում: Որքան էլ որ Հայկական խնդրում միջամտող երբք պետութիւնների համար հարցը լուծւէր, բայց դիպլոմատիական տեսակէտից նա միշտ բաց էր մնում. ձեռնպահ մնացած միւս պետութիւնները կարող էին ամեն րոպէ, երբ այդ իրենց ձեռնտու է, այդ «լուծւած խնդիրը» քաղաքական հարց շինել և նորից դիպլոմատիական ասպարէզի վրայ դնել: Բացի սրանից կայ և մի այլ ոյժ և այն էլ նշանաւոր, կշիռ ունեցող ոյժ, որի համար հարցը նոյնպէս լուծւած չէր՝ ոչ թէ առ ժամանակ, այլ մինչև իսկ բոլորովին, որի համար խնդիրը անպայման կերպով մնում էր բաց—այդ ինքը դատի տէրն է, այդ հայ ժողովուրդն է Հայկական խնդիրը չի կարող լուծւել, չի կարող մի որոշ եզրակացութեան հանգչիլ ժամանակաւորապէս անգամ, և նա միշտ բաց կը մընայ, եթէ հայ ժողովուրդը դժգոհ է: Սա ցնորք չէ, սա խօսքեր չեն, այլ իրողութիւն, փաստ, որը կենդանի է մեր յիշողութեան մէջ, որին մենք ականատես ենք:

«Սուլթանական բարենորոգումները» համաձայնութեամբ երբք պետութիւնների ընդունւեցին և նրանք դործադրւելով օրէնքի ոյժ պիտի ստանային, արդէն ինքը՝ ընդհանուր կառավարիչ նշանակւած սուլթանական պետական անձնաւորութիւնն էլ բուն երկրում էր և ըս-

կսել էր իւր գործունէութիւնը, որի մի կարգադրութեան պատճէն մեր ձեռքի տակն է այժմ: Բայց հայ ժողովուրդը միացած յեղափոխականների հետ մերժեց և դժգոհութեան նշաններ ցոյց տուաւ. նա ձեռնպահ մնաց «ընդհանուր կառավարչին», «բարենորոգումների կարապետին» ընդունելութեան ժամանակ և բաց է բաց մերժեց նրա առաջարկութիւնները: Եւ այսպիսով երկրի այդ երկու ուժերը չէզոքացրին «բարի սուլթանի բարենորոգումները»:

Տւած հարւածը զգալի եղաւ կառավարութեան, նա չկարողացաւ մարսել այդ ապտակը, նա իրեն ոչնչացած զգաց այն ոյժի առջև, որը մի քանի օր առաջ դեռ իւր ստորուկը, իւր բեռնակիր անասունն էր, որի հետ, ի բը և ս ե փ ա կ ա ն ու թ իւ ն, անպատիժ կերպով վարւում էր, ինչպէս ցանկանում էր: Սուլթանի կառավարութիւնը շատ խիստ կերպով զգաց, որ իւր հեղինակութիւնը ոչնչացած է, հետևապէս ոչնչացած է և իւր գոյութեան իրաւունքը այդ երկրում, այդ ժողովրդի համար: Եւ մահացու կերպով վիրատուած դազանը անդրադարձրեց հարւածը՝ իրեն փրկելու, իրեն հոգի ու շունչ տալու և իբրև պատիժ սկսեցաւ կոտորածը, երկար ժամանակ պատրաստած թիւրք ամբոխի ձեռքով ըմբոստ, ապստամբ ժողովրդի հայրենիքը՝ Տաճկահայաստանը դարձրեց արեան դաշտ, աւերակ երկիր:

Նոր սարսափները, նախճիրները եկան վերստին հաստատելու, որ Տաճկահայաստանում տեղի ունեցող դէպքերը ոչ թէ պատահական են, ոչ թէ բացառապէս հետևանք են կրօնական մոլեռանդ ատելութեան—որովհետև հայը զատում էին միւս քրիստոնեաներից—այլ որ նրանք ունին շատ լուրջ նշանակութիւն, որ նրանք ունին իրենց խոր արմատները: Տեղի ունեցող սարսափները իսկական, հաւատարիմ արձագանքն են տիրող պայմանների, պարզապէս «լինել-չլինելու», «գոյութեան» կռիւ է մղուում:

Երեքի այս դրութեան սուր բնաւորութիւն առնելը այլ ևս չէր կարող արհամարուել, նա սպառնում էր Արևելեան խնդրի բարձրանալուն և մինչև իսկ պայթելուն, ուստի Յ պետութիւնները ստիպւած եղան միջամտել մեծադոյն շարքից ազատելու համար:

Ռոզհետև Հայկական խնդիրը կապած է Արևելեան հարցի հետ, ուստի դիպլոմատիայի վրայ ճնշում գործ դնելու ամենազօրեղ միջոցը, յայտնի է, յեղափոխական շարժումներն են: Հայկական յեղափոխական շարժումը ներկայումս Արևելեան հարցի, այդ քաղաքական-պայթուցիկի պատրուկն է, իսկ յեղափոխականները այդ պայթուցիկը վառուղը, նրա կրակը: Արևելեան հարցի պայթու-

մից սարսափում է քաղաքակիրթ աշխարհը և առանձնապէս նրա քաղաքական ներկայացուցիչները: Հայկական խնդրի այս կետը իւր ամբողջ լրջութեամբ լաւ են հասկացել հայ յեղափոխականները, ուստի նրանք օտուելով այդ դրութիւնից ժողովրդի հետ միասին, շարժութիւն չդարձրին զանազան խոստումների, անմիտ բէֆօրմների ու վիժմունքների վրայ, շարունակեցին շարժումները, յեղափոխական գործը: Նրանք համոզւած էին, որ երեք պետութիւնների միջամտութիւնից մուկ անգամ չի ծնւիլ քանի որ շուկայի վրայ տիրող ուսական քաղաքականութիւնն էր, համերաշխ սուլթանական կառավարութեան հետ: Բայց մինչդեռ ըզգացնելով Յ պետութիւնների միջամտութեան անհրաժեշտութիւնը, դրանով փոխում են միանգամայն միջև այսօր եղած դիպլոմատիական յարաբերութիւնների բնաւորութիւնը, կերպարանքը: Սրանով Հայկական խնդիրը ոչ միայն քաղաքական տեսակէտից իւր բարձրութեանն է հասնում, իւր իսկական ոյժն ու նշանակութիւնն է ստանում, այլ գլխաւորապէս, որ կառավարան այլ քաղաքական պայմաններ, դիպլոմատիական այլ կոմբինացիա և ուսական քաղաքական ազդեցութիւնն իւր ոյժը կը կորցնի:

Կասկած չկայ, որ Աւստրիան Ռուսաստանի հակառակորդն է Բալկանեան թերակղզում, որ սրանց մէջ նոյնպէս կայ մի ուժեղ մրցում, հակառակութիւն: Օսմանեան պետութեան մէջ ամենամեծ շահ ունեցողներն են երեք մեծ պետութիւնները՝ Անգլիան, Ռուսիան և Աւստրիան: Կասկած չկայ նոյնպէս, որ Ռուսիան աւելի ընդհարում է Աւստրիայի ու Անգլիայի հետ, քան Աւստրիան Անգլիայի հետ և փոխադարձաբար:

Հետևապէս Օսմանեան պետութեան վերաբերող խնդիրներում Անգլիան և Աւստրիան աւելի կը մտնան և փոխադարձ կը պաշտպանին ի միաս Ռուսիային, որոնց կը միանայ և Գերմանիան, և Իտալիան, իսկ Ռուսիան իր հետ կունենայ միայն Ֆրանսիան... ներկայումս առաջնալով այս տեսակ կոմբինացիա, համախմբումն, Հայկական խնդիրը կարող է Հայ ժողովրդին աւելի նպաստաւոր լուծումն ստանալ այնքան, որքան կարելի է սպասել դիպլոմատիայից: Ռուսիան այս շատ լաւ է հասկացել, որ աշխատում էր շուտով վերջ դնել խնդրին, ճնշում էր բանեցնում հայ ժողովրդի վրայ՝ ընդունելու Շաքիր փաշային, իբրև ընդհանուր կառավարիչ գեռ՝ աւելի առաջ, քան սուլթանական բէֆօրմների ընդունելը, իսկ այդ խայտառակ վիժմունքից յետոյ, նա հայ ժողովրդից պահանջում էր գոհ լինել վիժմունքից, ընդունել և դադարել յեղափոխական շարժումներից: Բայց այդ նրան չհաջողեց. հայ ժողովուրդը ու յնգա-

փոխականները հենց առաջի քայլում լաւ հասկացան այդ վեժմանքի արժէքը ու ներկայ դրութեան նշանակութիւնը և շարունակեցին ընդդիմադրութիւնը, և յաջողեցան իրենց դատին տալ իւր իսկական քաղաքական նշանակութիւնը: Եթէ այս համախմբումից չառաջանայ այն, ինչ որ առաջացաւ Բալկանեան թերակղզւում, գոնէ, շեշտում ենք, եթէ հայ ժողովուրդը օգնելով յեղափոխականներին՝ ոյժ տայ շարունակելու կռիւր ու նրան աւելի սուր բնաւորութիւն տալու, կառաջանայ այն տեսակ պայման, որ կարելի կը լինի ասել, թէ մի յաղթութիւն տարուց, թէ մի քայլ առաջ անցանք: Եւ պէտք է նկատի ունենալ, որ Բերլինի վեհաժողովին մասնակցող վեց պետութիւնները այսօր միջամտում են Հայկական խնդրում ոչ թէ խաղաղ, միայն դեսպանների միջոցով, այլ և պատերազմանաւեր ղրկելով Օսմանեան պետութեան ջրերը:

Քաղաքական տեսակէտից Հայկական խնդիրը իւր ամենափափուկ և սպառնալից շրջանի մէջ է գտնուում: Հայ ժողովրդից ու հայ յեղափոխականներից է կախուած այժմեան լարուած դրութիւնից խելացի ու հմտութեամբ օգտուելը: Խնդիրը հասցնելով այդ աստիճանին, դրանով յետ դարձնելով փառաւոր ապտակը, որ հասցրած էր սուլթանական դիպլոմատիայի կողմից, հայ ժողովրդից ու յեղափոխականներից է կախուած նրան յաջողութեամբ պսակելը: Իսկ սրա համար հարկաւոր է, անհրաժեշտ է շարունակել անընդհատ ու ուժեղ կերպով կռիւր, չկանգնելով ոչ մի երկիւղի, ոչ մի արդեւքի ու խռընդոտի առջև. մարդկային արիւնն է, որ ստիպում է դիպլոմատ մարդկանց ի նկատի ունենալ մարտիրոս, բայց և ազատութեան համար քաջութեամբ կուռղ ու նրան գնահատող ժողովրդի շահերն էլ: Եթէ այս անգամ էլ մեր խնդիրը անյաջող լուծուած ստանայ դիպլոմատիական տեսակէտից, յանցաւորը կը լինի ինքը հայ ժողովուրդը, որովհետեւ դրան հասնելու համար, անհրաժեշտ է եռանդուն գործունէութիւն, անհրաժեշտ է այսօրայ կռիւր շարունակել աւելի կատարի կերպով ու նրան աւելի սուր բնաւորութիւն տալ իսկ սրա համար հայ յեղափոխականները ժողովրդի աջակցութեան կարողութիւնն ունին: Միակ միջոցը օգտուելու ներկայ ըուպէից, կրկնում ենք, անընդհատ և ուժեղ կռիւն է, երկիրը կատարեալ անիշխանական դրութեան մէջ դնելն է: Պէտք է օգտուել այդ հանգամանքից՝ ձեռք բերելու Հայկական շարժումների համար յաջող պայմաններ և ժողովուրդը թիթեւացնելու ներկայ դժոխային դրութիւնից, աներեւակայելի սարսափներից: Իսկ սրան այժմ կարելի է հասնել, որովհետեւ Արևելեան խնդրի պատրոյկը ու վառելը հայ ժո-

ղովրդի ձեռին է...
 Արևելեան հարցը համարելով, իբրև զօրեղ զէնք, մենք երբէք չենք կարծում, թէ այսօր կարող ենք այս հարաւածով պսակել միանգամից մեր իղձը. ոչ: Միշտ ասել ենք, դիպլոմատիայի վրայ յոյս չպիտի դնել, նա ժողովրդների ազատութեան բարեկամը չէ: Բայց ուժգին յեղափոխական շարժումները ստիպում են ներքին գիշտումն անել. իսկ եթէ նա զիջումն է անում, այդ մեր կողմից մի քայլ առաջ գնալ է և ուրիշ ոչինչ: Դիպլոմատիան երբէք հեշտութեամբ զիջումն չէ անում, ինչպէս էլ նորից հաստատում են վերջերս տեղի ունեցող փաստերը. նա ձարպիկ խաղերով ու մանեօվրաներով աշխատում է թող փչել դժգոհ ժողովրդի աչքին, ինչպէս էլ նա արաւ մինչև այսօր. նրա արածները ոչ թէ զիջումն էր, այլ խաբեբայութիւն: Պէտք է խրատուել անցեալից և մեծ զգուշութեամբ վերաբերել նրա նորագոյն շարժման, խաղերին, որոնց նպատակն է գուցէ պարզապէս ճնշումն գործ դնելով նորերուստեղի ունեցող խառնակութիւնների վրայ, խաղաղացնել դրգուած մտքերը: Եւ որպէս զի այս անգամ էլ ապարդիւն չանցնի աշխատանքը, զոհերը, պէտք է շարունակել կռիւր, որով միայն կարելի է դիպլոմատիային ստիպել ի նկատի առնել դժգոհ ժողովրդի պահանջները: Եւ երբ հայ ժողովուրդը ի նկատի առնել կը տայ իւր պահանջները, երբ մի քայլ առաջ կը գնայ՝ յեղափոխական գործունէութեան համար կը բացուի աւելի լայն ու նպաստաւոր ասպարէզ, աւելի պարարտ հող, և ձեռք բերելով մեծ ոյժ, գործունէութեան աւելի լայն շրջան, կարելի կը լինի աւելի յաջողութեամբ պսակել սուրբ իղձը—Տաճկահայաստանի ազատութիւնը հասնելով ժողովրդական-առավարական կազմակերպութեան, յանուն որի Հայ Յեղ. Դաշնակցութիւնը գործում է այսօր:
 Մենք վերստին դիմում ենք հայ ժողովրդին և օգնութեան հրաւեր կարդում: Ներկայ ըուպէն մեր դատի համար յաջող է. անհոգանալ դրանում, կը նշանակէ, դործել ամենամեծ պատմական սխալ և դաւաճանել տաճկահայ ժողովրդի դատին, անպատուել հազարաւոր մարտիրոսների յիշատակը. անհոգանալ ներկայ ըուպէում, կը նշանակէ, Տաճկահայաստանը և ժողովուրդը մատնել, զոհ տալ իւր պոռնիկ լէշակեր իշխողին, հայրենիքը իւր ժողովրդի համար դերեզման շինելը Ազատութեան ձանապարհ հարթուրը արեան հոսանքներն են. մենք չը պէտքէ շփոթուենք սարսափելի տեսարաններից, մենք չը պէտքէ կորցնենք մեր դիտակցութիւնը՝ հասկանալու ու տիրելու ըուպէին, նրան մեզ ծառայցնելու: Աղէտի ու սուգի օրերում, եթէ լացը ու կոծը

Հասկանալի են, բայց պատմական ընդհանրում պահանջ-
 ւում է արիւթիւն, կամքի հաստատութիւն ու եռան-
 դի ոյժ յառաջ տանելու ազատութեան մտած, սուրբ
 գործը, մնալով միշտ բարձրութեան վրայ, լինելով միշտ
 պահպան, հսկող իւր դատին:

Եւ այսօր, սուգի ու սղբի օրերում, որով համակ-
 ւած է ամբողջ Հայ ժողովուրդը, որովհետեւ անգութ
 թշնամին հազարաւոր զոհեր արեալ, հայրենիքը աւերակ
 դարձրեց, նրան իւր գաւազներին արիւնով ողողեց, նա՛
 այդ սգաւոր ժողովուրդը վրէժխնդրական ոգով լըց-
 ւած, ինչպէս անացինք, միաժամանակ իւր բարձրու-
 թեան վրայ, դիտակցութեան մէջ մնալով, պիտի չննա-
 յի ոչ մի ոյժ՝ կուելու արիւթեամբ իւր ազատու-
 թեան համար, վրէժխնդիր լինելու թշնամուց, նրան
 պատժելու. թշնամին մահուան է դատապարտւած, իսկ
 դրա իրագործելը կախւած է Հայ ժողովուրդից: Եւ Հայ
 ժողովուրդը այն ժամանակ կարող է պարծենալ, ճա-
 կատր բաց ու անշեղ հայեացքով նայել մարդկութեան,
 երբ նա կը պատժի ոճրագործին, մարգասպանին. իսկ
 եթէ նա անհոգ կը գտնուի, արժանի կը լինի զգանքի,
 ատելութեան ու արհամարանքի:

Ք Է Մ Ա Ի Ի Ա Ի Ե Ր Ո Ւ Մ Ը

Մինչև ե՞րբ մենք այս գաղաններուն ձեռքը գերի
 պիտի մնանք, մինչև ե՞րբ այս անօթի շուները մեր ա-
 րիւնը պիտի ծծեն ու վայրկեան մը մեզ հանգիստ պի-
 տի չտան: Օգոստոսի կուէն ի վեր մեր Քեմախի հայե-
 րուս վիճակը անտանելի և աննկարագրելի է. ոչ ցե-
 րեկ ունինք, ոչ գիշեր, ոչ դադար. ինչ ընելիքնիս մենք
 ալ չենք գիտեր:

Օգոստոսէն ի վեր մեր լեռները 600-1000-ի չափ
 քիւրդերով լեցւած են. ամենքն ալ կառավարութեան
 Մարթիին հրացաններով զինւած են: Քիւրդերը այս
 անպետութեան մէջ մղողը նոյն ինքն սուլթանի կառա-
 վարութիւնը և Գահիր փաշա ըսւած քիւրդ բէկն է:
 Ասոնք ամեն ինամք և անկացութիւն չեն զլանար այս
 վայրագ փաղան քիւրդերուն, որոնք 25-ական հոգինոց
 խմբեր կազմելով՝ մէկ մը այս գիւղին, մէկ մը այն գիւ-
 ղին վրայ կը յարձակին, կը կողոպտեն ու մեզի անտա-
 նելի նեղութիւններ կուտան: Ալ մեզի ոչ եղէն եղ, ոչ
 ոչխարէն ոչխար և ոչ ալ ուտելիքէն ուտելիք չե-
 լուցին: Թող այս ինչքի ստացւածքի վնասները մեր

պատիւը ոտքի տակ առած են: Մեր կոյս աղբիկները,
 հարսները մեր աչքին առջև բռնաբարել՝ իրենց դա-
 զան կիրքը յագեցնելու համար, ասոնք այլ ևս հա-
 սարակ բաներ եղած են: Մեր վանքերը, սրբավայրերը,
 եկեղեցիները այլ ևս քիւրդերու ձիերու համար փոռ-
 ներ են եղած:

Այս մէկ քանի օրուան մէջ սա գիւղերը կողոպտեցին.
 Հովուս. Այս գիւղին բնակիչները բոլորովին բա-
 ցը մնացին. արջառ, ոչխար, ուտեստ, ամենն ալ քիւր-
 դերը աւարի տւին. գիւղացիները մերկ ու անօթի կը
 չարջարին:

Թափղըներ. Այս գիւղին վրայ 200 քիւրդ մեկէն կը
 յարձակին. գիւղացիները 6 ժամ անընդհատ դիմադրե-
 լէ, կուելէ յետոյ, 2 մարդ կը կորսնցնեն կուէն մէջ,
 որոց մին Ծածիկանց և միւս Ալթիկանց տունէն է: Իսկ
 քիւրդերը գիւղին 900 ոչխար կը քշեն, կը տանեն:

Աերի Բագառիճ. Այս գիւղին հովիւներուն ձեռ-
 քերն ու ոտքերը կը կապեն և 1200 ոչխար կը տա-
 նեն: Գիմադրութեան միջոցին 6 մարդ ևս կը կապեն
 կը տանեն, որոնց համար այժմ 150 ոսկի փրկանք կը
 պահանջեն, եթէ ոչ...

Աարի Բագառիճ. Այս գիւղէն 100 հատ կով և
 եղ կը տանեն. 2 մարդ ևս գերի: Այս գիւղին առ-
 քիւրը գիւղէն դուրս կը գտնուի. գիւղացիները տանը
 դուռէն դուրս չեն կրնար ելլել. վախ կոյ, որ ամենքն
 ալ ծարաւէ մեռնին:

Մարէզ. Գիւղին մէջ գտնւած կենդանիներուն կէ-
 սը տարած են, յաջորդաբար միւսներն ալ. 4-5 տուն
 ամբողջովին կողոպտած են:

Հազարք. Գեռ յարձակում կրած չէ. իրիկւան
 ժամը 10-էն վերջը դուռէ դուրս ելլել կարելի չէ:
 Գիւղացիները ըստ կարելոյն զինւած... պարտոյ հրա-
 ցաններով, վառօդին օխան 80 դրուշ է, և այն ալ
 չեն կրնար գտնել: Եւ անհան, 10-ական հոգիով գիւ-
 ղը մինչև լոյս կը պահեն, գոնէ յանկարծական յար-
 ձակում չի կրելու համար:

Առ այժմ ամեն գիւղացի տունէն դուրս չի կրնար
 ելլել: Գիւղէն քաղաք նամակ մը ղրկելու համար 3
 ոսկի վճարեցինք սպասաւոր քիւրդի մը: Ամեն մարդ
 որը բահը, որը կացինը ձեռքը առած դրան առջև կը
 հսկէ. բայց ինչ օգուտ, քանի որ քիւրդերը սուլթա-
 նի շնորհած Մարտիներով զինւած են. մենք ինչ կըր-
 նանք ընել անոնց: Կամայ կամայ ցուրաը սկսաւ, մեր
 երկրին ցուրտը արդէն յայտնի է, մենք վառելու փայտ
 մը անգամ չունինք մեր տուներուն մէջ. ինչպէս բե-
 րինք, լեռնէն, քանի որ ամեն գիւղ պաշարւած է քիւր-
 դերով:

Ղախն ու սարսափը չափ չունի. քիւրդերը յայտնի համարձակ կըսեն. «որ որ հայու գիւղ մը կայ, ամենքն ալ պիտի ոչնչացնենք. և աշխարհիս վրայէն հայ անունը պիտի վերցնենք. մեզի այսպէս պատւիրւած է»: Դեռ խտուածիւնը այս աստիճանին չի հասած՝ Դահիր փաշային գացինք աղաչելու, այն շունին, որուն ոսկորներն ու ծուծերը մեր քրտինքով շողախւած են: «Տէ՛ֆ օրուն կիտին, պաշտօնը չարեսինէ պագըն, պուրասը թուրքիս օլսա, էրմէնիստան տէ օլսա, պէն կինէ Դահիր փաշա ըմ» (կորսւեցէք, գացէք, ձեր գլխուն ձախը նայեցէք. հոս թուրքիս ալ ըլլայ, Հայաստան ալ ըլլայ՝ ես դարձեալ Դահիր փաշա եմ): Կառավարութեան դիմեցինք, իբրև պատասխան... «պիզտէ Գօրբարը քիւրդէրտէն», (մենք ալ կը վախնանք քիւրդերէն): Կառավարութիւն մը՝ որ իր հպատակէն կը վախնայ... մինչդեռ շնութիւն է: քանի որ քիւրդերը մեր գիւղերը գալու համար, Եփրատի միւս եզերքէն, միայն մէկ ճամբայ մը ունին և այդ ճամբան ալ Քէմալի կառավարական դրան առջևէն կանցնի, և այնպիսի նեղ անցք մըն է, որ եթէ ուզէ, ձանձ մը անգամ չի կըրնար անցնել:

Հայ եղբայրներ, ահա կը տեսնէք, որ թուրքը, քիւրդը իրարու հետ միացած՝ յայտնի համարձակ մեզ կը կողպտեն, մեզ կանպատեն ու մեզ օրէ օր կոչնչացնեն. ուրիշ ազգեր կը լսեն, կը տեսնեն ու չի տեսնելու կը դարնեն, միթէ դուք ալ ձեր ականջները պիտի գոցէք մեր այս աղաչանքներուն առջև ու անտարբեր աչքով պիտի նայիք մեր վրայ: Մինչև ե՞րբ պիտի չի գլխաք մեզի:

Տ Ր Ա Պ Ի Զ Ո Ն Ի Զ Ա Ր Դ Ը

Սկիզբը նաւերու երթևեկութեանց դադարման պատճառով, վերջն ալ զանազան պայմաններով կաշկանդւած դրութեամբ՝ անկարելի եղաւ ինձ շուտով տեղեկութիւններ հասցնել և ծանօթացնել ձեզ մեր վիճակին:

Ես՝ ականատես Տրապիզոնի կոտորածին, կաշխատեմ նկարագրել ձեզ զայն մանրամասն, առանց իրականէն շեղելու, որչափ իմ թոյլ գրիչս ինձ թոյլ կը տայ:

Վանայ հարստահարիչ Բահրի փաշային և Տրապիզոնի զինւորական հրամանատարին գաշնակցական երկու ահաբեկիչներու ձեռամբ վերաւորելէն յետոյ, թուրքերը գրգուռած յարձակեցան հայոց թաղերու վրայ:

Յարձակումը սկսաւ գիշերւայ ժամը 4-ին (ըստ թրք. քաց) և տեղեց մինչև լոյս: Հայերը իրենց տուներու մէջ ամրացած, յամառ դիմադրութեամբ մը յաջողեցան պաշտպանել. իսկ թուրքերու կողմէ եղան 7-8 հատի մը չափ վիրաւորւածներ: Կառավարութիւնը այդ ժամանակ քնած չէր. Ալայ բէյին, պօլիս կօմիսէրը և դեռ ուրիշ պաշտօնեաներ, շքրջապատւած զօրքերու ջոկ ջոկ խմբերով, կը յորդորէին մոլեգնած ամբօխը յետ քաշիլ նպատակէն, ըսելով՝ «դեռ ժամանակը չէ, ըսպասեցէք, և...»:

Այն ինչ զինւորականներու մէկ մասը զբաղւած էր թուրք խուժանը խաղաղացնելով, անդին ուրիշ մաս մը ալ ահաբեկիչներու ետևէն ինկած, կը մտնէր պատահած տունը, խուզարկութիւններ կը կատարէր, և ամեն անտեղի վնասներ, հայհոյութիւններով բարեխառնւած, չէր զլանար թափել անմեղ խուզարկւածներու գլխուն: Մեր տունն ալ մտան և ամեն ծակ ու ծուկ մանրագնին պրպտելէ յետոյ, ու անկողնի տակը փնտռեցին չգիտեմ ինչ...

Ահաբեկիչները փնտռել առարկելով, շատ տուներ խուզարկեցին և գրաւեցին բոլոր գտնւած զէնքերը:

Յաջորդ անաւօտը թուրքերու երևոյթը նախընթաց օրւանին բոլորովին հակապատկերը կը ներկայացնէր. մոռացութեան տւած էին ամեն ինչ, և կարծես որոշած էին հայերու հետ սիրով, իբրև եղբոր հետ, վարել, անոնց մազին իսկ չդպչել:

Բայց յայտնի ու շատ որոշ կերևար, որ այդ հանգրստացումը կեղծ էր, խաբուսիկ և զգացմանց բռնի զըսպումը պիտի պայթեր վերջապէս սոսկալի բռնկումով մը:

Հայերը կամրանային խմբերով հաստատուն տներու մէջ և որոշեր էին՝ պաշտպանել մինչև իրենց վերջին շունչը:

Թուրքերը հրապարակի վրայ գտնւած բոլոր զէնքերը կը գնէին, և դեռ պակասը լրացնելու համար պահականոցներու մէջ մթերւած զէնքերու պաշարին կը դիմէին, անդին կառավարութիւնը այդ բոլորը անտես առնելով, ազգարարութիւններ կը ցրէր, մունետիկներ կը պտտցնէր, հարուստներու մասնաւոր պաշտօնեաներ կուղարկէր, ու կաշխատէր բոլորին վստահութիւն ներշնչել, ըսելով՝ «հանգստացէք, բան չկայ, ամեն երկիւղ փարատած է, բացէք ձեր խանութները ու շուտով գործի ձեռնարկեցէք»:

Եղան ոմանք, որ անսալով կառավարութեան սարքած բոլոր այդ խաբեքայութիւններուն, դուրս եկան և սկսան աշխատութեամբ պարապիլ:

Կառավարութեան պաշտօնեաներ և նոյն իսկ բաշի-

բողոկներ կը կանգնեցնէին պատահած հայը փողոցներու մէջ և կը գրաւէին քովը գտնուած դանակը կամ ուէվոլը, ըսելով՝ թէ «յանկարծ երկու» բորբքլածներու ընդհարումը կարող է ընդհանուր շփոթութեան պատճառ դառնալ, տէք ձեր զէնքերը, մենք ի հարկին կը պաշտպանենք զձեզ»:

Սեպտեմբերի 25-ին, երկուշաբթի օրը, փօլիս մը և թուրք միքսար մը, ընկերակցութեամբ Սիւրմէնէէն հասած զօրքերու, թրքախառն հայ թաղերու տներու իւրաքանչիւրին վրայ կարծիր նշաններ կը դնէին...

Այդ նոյն օրը, կուսակալը (Գատրի պէյ) կը հրահրէ իր մօտ հայոց Ազգային Քաղաքական ժողովը, և իր մազձը ամբողջ անոր գլխուն թափելէ յետոյ, կը պահանջէ, որ շուտով ահաբեկիչները իրեն յանձնելին, սպանալով, որ հակառակ պարագային անկարող է երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը...

Սա, ժողով կայացնելէ յետոյ, Սեպտեմբերի 26-ի առաւօտը միայն յատուկ տեղեկագրով մը կը պատասխանէ կուսակալին՝ թէ ինքը անկարող է կառավարութեան չգտածները գտնել, և թէ ամեն օժանդակութիւն պատրաստ է ընծայել անոր չարագործները գրտնելու աշխատութեան մէջ:

Բայց, այսպէս կամ այնպէս, վճուած էր սակայն տրապիզոնցիներուն քաղաքը:

Սեպտեմբեր 26-ին սկսաւ ամեն կողմէ հեղեղի նման հոսել հայու արիւնը:

Զօրքերը, ըստ առաջնոյն, որպէս կարգ պահպանելու համար, ցրած էին քաղաքի մէջ զանազան կէտերու վրայ, ժամը 5 ու քառորդին փողը կը հնչէ և զօրքերը միացած պաշիպօզուկներու խառնաձիղանձի հետ, կսկսին յառաջ խաղալ չորս պիսաւոր կողմերէ և զանազան ուղղութիւններով: Մէկ մասը ուղիղ նաւահանգստի վրան գտնուած զօրանոցէն դուրս կը գայ, մէկ մասը քաղաքի արևելեան կողմէն, Յէյթմէն-տէրէ կոչուած արուարձաններու բահականոցներէն, միւս մասը՝ քաղաքին հարաւային կողմէն, Պող-թէփէի բլրէն, իսկ ուրիշ ալ արևմտեան կողմը գտնուած միջնաբերդէն և ուրիշ մի քանի կէտերէ կը յարձակին ուղիղ շուկաներու վրայ:

Այդ օրը, թուրք արհեստաւորն ալ զէնքը միասին խանութ տարած լինելով, փողը հնչած ընդհին հենց, կը գոցէ իւր խանութները և կսկսի իւր առանձին դերը աւերիչ հոսանքին մէջ:

Յոյն տղայ մը, որ պատահամբ թիւրքերու ձեռքն ինկած և փոխուած էր ոստիկանատան մէջ, կըսէր՝ թէ ինչպէս դուրսը կուսակալը կը հրահանգէր զօրքերը, և խրոխտ հրամաններով կիրաւորեն հայերու համար

պատրաստած սոսկալի դաւադրութիւնը:

Առաջին բոսթին գնդակահար կընէին պատահած հայուն:

Յոյները և օտար դաւանութիւններու պատկանող հայերը զերծ կը մնան կոտորածէ: Արպէս զի հայը լաւ ջոկէին և չչփոթէին յոյնի կամ ուրիշի հետ, երկար ժամանակէ ի վեր լրտեսութիւնը իրենց բան ու գործ ըրած, ամբողջ հայ ազգաբնակչութեան քաջ ծանօթ թուրքեր անաջնորդ կարգած էին խմբերու, որոնք և իւրաքանչիւր սպանուածի վրայ մատնանիշ կընէին՝ «վնորն, էրմէնի տըր» (զարկէք, հայ է) պոռալով: Յաւ ի սիրտ պարտաւոր ենք սակայն յայտնել, որ վերջիններուս հետ կը տեսնուէին երբեմն և յոյներ:

Հրապարակի վրայ գտնուած հայերը յանկարծակիի եկած և զրեթէ անպէն, առանց իսկ ժամանակ գտնելու խանութներն դողելու, դիւահարի նման կսկսին այս ու այն կողմ փախչիլ, ու ապաստան փնտռել հոս կամ հոն: Բայց դժբաղդաբար շատ քիչերու կը յաջողի ազատել ինքզինքնին: Շատեր ֆուերներու ուսումնարանի ընդարձակ շէնքին մէջ կապաստանին, այլք՝ եկեղեցիներու և զանազան հիւպատոսարաններու մէջ: Չի կարելի մոռնալ յոյներու ոմանց ցոյց տւած մարդասէր կարեկցութիւնն ու պաշտպանութիւնը. սակայն չէ կարելի մոռնալ և այն, որ գտնուեցան ոմանք ալ, որոնք զանալով պաշտպանութիւն տալ մատնեցին նոյն իսկ պահածներու տեղերը:

Մենք մեր տան պատուհաններէն մէկէն չափ կսխտով, իջանք յոյնի մը պարտեզը: Հոն գտնուած 23-24 տարեկան յոյն երիտասարդը, վախենալով, որ իբրև հայերու պաշտպանութիւն տուող, վնասի, ուզեց դուրս գալ ու մեզ թրքաց ձեռքը մատնել բայց մենք, ուէվոլը անոր կրծքին դրած, պահեցինք զայն իւր տանը մինչև կոտորածի վախճանը:

Հրացաններու անընդհատ ձայնը, զօրքերու ու խառնաձիղանձի աղաղակները, վիրաւորուածներու, կանանց և երիտասարդներու լացը, ճիչը ու վայնասունը, կատարեալ սոսկում կազդէին կենդանի մնացողներու վրայ, այնպէս՝ որ մարդ պահ մը ինքզինքը դժոխք փոխադրած կը կարծէր, սաղայէլներու ձեռքի մէջ:

Հայերու ոմանց ուէվոլներու գործածութիւնը շատ անգամ ապարդիւն կանցներ, մինչդեռ թրքաց հրացաններէ արձակած ամեն մի գնդակ կը ծակէր շեշտակի հայու կուրծքը:

Բարեբաղդաբար (°) շատեր թալանի, կողոպուտի ետեւէ ինկած, անդիտակցաբար թոյլ կը տային ոմանց փախչիլ ու ազատիլ:

Զօրքերուն բաժանուած էր յատուկ երկաթէ ձողեր

և դործիքներ, որոնցմով կը խորտակէին խանութներու երկաթ դռները ու կը փշթէին ամուր դրամարկղները:

Մոխոխեաններու դրամարկղը պարպելէ յետոյ կը կտրտեն նաև ամբողջ տոմարները: Խեղճը այժմ 10 դուրուշ մէկէն, 20 միւսէն մուրալով՝ իւր և ընտանիքի օրապահակը կը ճարէ:

Այլ բէյր ձիու վրայ նստած տուն կը փոխադրէր կողոպտած ոսկիները:

Հայ խանութները գրեթէ ամբողջ թալանւած են. Միւրմէնէի ափերը միայն դուրս եկան 20-25 նաւակներ, բեռնաւորւած ամեն կարգի հարստութիւններով:

Վողոպուտը տեւեց մինչև յաջորդ առաւօտը: Գիշերուայ խոր լուսեան մէջ, կոտորածէ զերծ մնացած հայերու սիրան ալ կը խոցոտէր՝ ամեն կողմէ լսելով խուլ շարժումը, դռներու, փեղկերու խորտակումը և մուրձերու հարածի ներքև անգլխահան դրամարկղներու արձակած անկանկոցը...

Իսկ կոտորածը, 3-4 ժամայ միօրինակ տևողութենէ մը յետոյ, դարեւոցաւ ի վերջոյ ցանցառ հրացանաձուլութեամբ միմիայն զիշերուայ ժամը երկուքին:

Վոտորածի յաջորդ օրը, Սեպտեմբերի 27-ին, սկսան ձերբակալել բոլոր մնացած հայերը, իբրև ապստամբութենէ վերջը անձնատուր եղածներու: Ողորմելի՛ կառավարութիւն. լոյսի նման ճշմարտութիւնը կաշնատի ծածկել, որպէս զի ազատի ծանր պատասխանատուութենէն, կուզէ ցոյց տալ եւրոպացիներու, թէ հայերը ապստամբեցան և ես զանոնք ընկճելու համար միայն ստիպւած, դիմեցի զինուորական ոյժի:

Ձերբակալւածներով լեցւած են կառավարութեան շէնքի բանտային մասի բոլոր սենեակները. լեցւած է նաև գաւիթը: Եւ դեռ չբաւարարուի այդ ամենը, բանտի վերածուեցան անգապատկան մի մեծ շէնք և մի խան:

Բանտարկւածները կը դատուին նորակազմ զինուորական ատենի կողմէ:

Արսեն, շղթայւածներէ 15 հոգի հրացանի կը բռնեն:

Վոտորածի միւս օրը դարձեալ, հարիւրաւոր անմեղներու թափուած արիւնով չկշտացած, յարձակեցան կառավարութեան շէնքի գաւթին մէջ գտնուած կալանաւորներու վրայ, և ուզեցին սպանել զանոնք. սակայն զինուորներու շղթաները յետ մղեցին յարձակողներին:

Ինչպէս լաւ կարող է բաւականանալ երբեմն զինուորական ոյժը խափանելու խուժանի յարձակումները...

— Տրապիզոնի շրջակայ 30-32 հայաբնակ գիւղերու մէջ ալ նմանը շտեմարած բարբարոսութիւններ գործուեցան. այլեւցան ու հիմնայատակ եղան շատ աներ:

Միւրմէնէի և գիւղերու հայերը սպանուեցան ամբողջովին, առանց խորութեան սեռի կամ հասակի:

Առ այժմ սպանւածներու թիւը ճիշտ չէ կարելի որոշել. ենթադրութեամբ միայն 1000-1500 կարելի է ըսել:

* * *

Մի քանի պատկերներ իմ գիտցածներէն.

1. Տէյրմէն-տէրէ-ի մէջ թուրք հարիւրապետի մը բարբարոսութեանը զոհ գնաց Յիրատուրեան եղբայրներէն Միսակը: Հարիւրապետը զրկած էր յստուկ զայն սպանելու համար իւր ալիւրի գործարանին մէջ: Խեղճը երբէք չէր կարող երևակայել ապերսխտութիւն այն մարդուն կողմէ, որ պահ մը առաջ դեռ իւր հետ ձոխ սեղանի մը մասնակցութիւնը կը վայելէր:

2. Հեռուէն գնդակահար ըրին մսագործ Աբաւը իւր տղուն Գարեգինի հետ իրենց խանութին մէջ յետոյ յարձակելով վիրաւորեալներու վրայ, սկսան անդամահատ ընել զանոնք գազանաբար, թև, գլուխ, սրունք և այլն մասեր կախելով երկաթէ կեռերէ, իբրև մսի սկսան ծախել անցորդներուն պողպատով յինչ կը ուզէք. թև, սրունք, ոտք, գլուխ, առէք աժան աժան:

3. Ար յարձակին Յովհաննէս Աւագեանի տան վրայ, կը խորտակեն դուռը ու կը խուժեն ներս: Յովհաննէսը, երբ տարեկան տղեկը ձեռքը, անոր կիներ, շրջապատւած իրենց որդոցմով կիյնան գազաններու ոտքը, լալով, ողբալով կառաջարկեն անոնց տանել իրենց բոլոր հարստութիւնը, միայն խնայէին իրենց կեանքին: Անօգուտ. անողորմները կսպանեն նախ տղեկը հօրը բազկացը մէջ, յետոյ ալ կը մորթեն զինքը կնոջը ոտքին տակ:

4. Վոտորածը սկսելէն քիչ առաջ, 30 հոգիէ բաղկացած վանեցիներու խումբ մը անցագիր ձեռք բերելու պահանջով կը գտնուէր կառավարութեան դուռը: Վոտորածի նշանէն անմիջապէս առաջ թուրք պաշտօնեաները դուրս կը վռնտեն զանոնք կառավարութենէն, ուրիշ և քսան քայլ հեռու կսպանին անխնայ, առանց բացառութեան:

Կ Ա Շ Ն Ա Կ Յ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն
Հ Ա Յ Դ Ո Ւ Կ Ա Յ Ի Ն Խ Մ Բ Ի Կ Ո Ւ Ի Ը
Ք Ե Օ Բ Ի Ի Բ Է Օ Յ Ո Ւ Մ

Քեօբրի-Քէյօի՛ ընկած լինելով Լազիստանի և Էրզրումի ճանապարհի վրայ, միշտ ենթակայ էր լազերի:

մանաւանդ մաքսախոյզ լազերի յարձակմանց. քանիցս այդ գիւղը թալանել է և կանայք ու օրիորդներ բռնաբարել:

Դաշնակցութեան հայդուկային խումբը, Գրիգոր Տէր Մկրտչեանի առաջնորդութեամբ, այդ կողմերումն էր պտտում: Հայդուկային խումբը լուր առնելով, որ մի խումբ լազեր՝ 50 հոգուց բաղկացած, յարձակելու են գիւղի վրայ, օգնութեան է հասնում՝ գիւղը պաշտպանելու: Մուծը արդէն կոխել էր. լազերը յարձակում են գիւղի վրայ զանազան կողմերից. սկսում է հրացանաձգութիւնը:

Մեր խումբը դիմադրում էր այն ջոկատին, որ շեկավարում էր լազերի խմբապետ Ահմէտ Օմէրը: Երբ խմբերը բաւականին մօտենում են մէկ մէկու, Գրիգորը նետում է թշնամու խմբի մէջ ու մի գնդակի հարածով գետին գլորում Օմէրին, բղաւելով՝ «անպիտաններ ր, միշտ սովոր էք հային անգէն գտնելով՝ մորթել ոչխարի նման, միշտ պէտք է մեզնից արիւն հօսի, գետին փռելի» և խումբ նրանից Մարտինի հրացանը: Բայց, հենց այդ րոպէին, Օմէրի ընկերները կրոնակից խփում են Գրիգորին: Գրիգորը առաջին անգամից չի ընկնում. երկու հրացանները խտտած առաջ է անցնում և հազիւ 10 քայլ արած, ընկնում է կրթօքին սեղմած պահելով թէ իւր և թէ լազի հրացանը:

Վռիւը սաստկանում է. մեր հայդուկային խումբը կատաղած այդ տեսարանից, կարկտի պէս թափում է դնդակները թշնամու վրայ և յետ մղում, փախցնում գիւղից. մերոնք հետևում են. կռիւը շարունակում է գիւղից դուրս էլ: Գիւղացիք, որ խմբի օգնութեան էին դուրս եկել սկզբում, քիչ յետոյ մտնում են իրենց տները: Գիշերային մթութիւնը վերջ է դնում կռիւն:

Գիշեր ժամանակ լազերը նորից մօտենում են գիւղին իրենց լէշերը վերցնելու, որոնց զէնքերը հայերը վերցնելով՝ դիակները թողել էին ընկած տեղը: Հայդուկները թէև ուշ բայց նկատում են այդ և նորից երկուսին գետին են փռում: Հազիւ լազերին յաջողում է վերցնել իրենց վիրաւոր խմբապետին և փախչել ու ապաստանել Պատիրւան գիւղը, տաճիկ գիւղապետի մօտ, որտեղ և Օմէր աւազակը մեռնում է Գրիգորից ստացած գնդակից:

Այդ դէպքից յետոյ, թէ տեղացի մահմետականները, թէ նոյն իսկ սուլթանի զինւորները սարսափում են այդ գիւղից և քեօբրի-քեօբրիներին ակնածութեամբ են վերաբերում: Այժմ հազիւ է պատահում, որ 2-3 լատիներ այդ տեղ գիշերեն և եթէ գիշերում էլ են երկիւղից իրենց մարդավարի են պահում: Ժողովրդական առածը ասում է՝ «թուրքի հետ բարեկամ չլինե-

լու համար, հարկաւոր է նրան ծեծել»...

Բասենը այսօր կարող է թէ իրեն պաշտպանել և թէ կուել. նրան միջոց է դուած...

ՆՈՒՐԱՏԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՅՈՒՑԱՎՈ

Հ. Յեղ. Դաշնակց. կենտր. սնդուկի մէջ ստացւեցան. Ռ. ք-ից Թ. միջոցով 22 պատր., 2466 առ. փամի. և 3 մէք.: Ռ. ք-ից Զ. միջոցով 21 ապրճ., 2430 հր. փ.: Ոսկանապատ 1000 րոբլի, Արամից 200 ր., Փշ. ք-ից 30 ր., Թ. վաճառակ. խմբ-ից 100 ր., Ապառաժից 500ր., Ռաֆայէլից 200 ր., Եւպ-ից Ն. Մ-ից 100 ր.: Վիշապ քաղաքի Կեդրոնական սնդուկին մէջ ստացւեցան.

Պարզը 55 դհ., Կեռաս 10 դհ., Ապարէշ 20 դհ., Սև-Կարմիր 47 ու կէս դհ., Ուսումնասէր քոյր 30 դհ., Եփրատ 108 դհ., Դրախտ 10 դհ., Չամլիպէլ 20 դհ., Անանուն 25 դհ., Յօժար 25 դհ., Մեղրիկ 76 դհ.:

Օձ քաղաքէն. Օրացոյց 108 դհ., Բագրատ 540 դհ., Գուրգէն 1080 դհ., Գայլ 5 դհ., Ոմն 6 դհ., Թնդանթ 30 դհ., Ներշապուհ 1080 դհ., Քարակոփ 1080 դհ., Որբւայրի 50 օսմ. ոսկի և 250 մէճիտ., Շանթ 35 դհ., Հուր 1 մարթինի հրացան և 9 փամիուշո:

Սար գիւղէն՝ Ղարդ. 50 դհ., Յոյս. 20 դհ., Արամ 20 դհ., Հրացանից 27 դհ., Կարիք խմբից 150 դհ., Ս. Կ. 20 դհ., Մ. Ս. 20 դհ., Ե. Բ. 20 դհ., Գ. Ե. 15 դհ., Մ. ք. Կ. 20 դհ., Ս. Հ. 20 դհ., Կ. Ն. 40 դհ., Մ. Ն. Բ. 25 դհ., Մ. Ն. 10 դհ., Մ. Բ. 10 դհ. Հայրենասէր խումբ 200 դհ., Ն. Սուր 540 դհ., Մ. Մշ. 540 դահեկան:

Արշակաւան քաղ. կեդր. սնդուկի մէջ ստացւեցան: Արտաւազդեան խմբ. 355 դհ., Խոսրոյեան խ. 35 դհ., Պիծակ խ. 40 դհ., Շաքէ 134 դհ., Ծառ 20 դհ., Սեդրակ 20 դհ., Պետրոս 10 դհ., Ազատական խ. 70 դհ.:

Սարմաստ. Եղ. Ս. Ա. 350 ղռան: Ռումինիայի Տ. քաղ. «Դաշնակցական Բանւոր խմբից» ստացւեց 327 Ֆրանք, Ռումինիայի Ռ. քաղ. «Դաշնակցական Հրացան խմբից» 173 Ֆր.: Բելգ. Անվեր քաղ.-ից Մ. Սար. 200 Ֆր. Շվ. Ժ. ք. օր. Խ. 80 Ֆրանկ: Իտ. Ս.-Բ. ք.-ից Ա. 10 Ֆրանկ:

Թիւրքիստանի սեղիք չտալու համար, ստիպւած ենք մեր նոր հասցէն դարձնել «ԱՐՄԵՆ-ԳԱՍՊԱՐ», որի վրայ հրաւիրում ենք առանձին ուշադրութիւն:

Դաշնակցութեան անամօթնեղից խնդրում է թղթակցութեան եւ նիւստութեան համար դիմել:

Armene-Gaspar, poste restante, Carouge (Suisse)

L. Boole, 15, Augustus Rd. Hammersmith, W. London.

Վիեննա, Դաշնակցութեան ազատ տպարան: